

A pietizmus hatása a magyar sajtóra

Visky István

Bár kétségtelen, hogy a pietizmus egyes áramlatainak megvolt a maga egyházidegen – és nemegyszer életidegen – gyakorlata, a pietizmus önmagában olyan hatással volt az egyházi és a világi művelődésre, amely talán csak a reneszánszéhoz volt hasonlítható. A pietizmus igen sokat adott nemcsak a protestáns egyházaknak, hanem – horribile dictu – magának a magyar művelődésnek és a református egyháznak is.

Vitathatatlan tény, hogy a pietizmus mély nyomokat hagyott azoknak az államoknak a társadalmában, ahol felvirágzott. Miképpen lehetséges, hogy egy magábforduló, és a világot elutasítóknak tartott mozgalomnak közvetlen és hosszabb távon közvetett hatása lehetett egy – a 18. századra már meglehetősen felvilágosodó és racionalizálódó – társadalomra?

Erre csak egy válasz lehetséges, mégpedig az, hogy a pietizmusnak határozott rálátása volt nem csak az egyháztársadalmi kérdésekre, hanem magára a szekuláris társadalomra is. Attól tehát nem szakadt el, hanem a társadalmat kérdezve haladt fejlődési útján. Kétségtelen, hogy a pietizmusnak is, mint a legtöbb szellemtörténeti mozgalomnak, megvolt a maga baloldali ága, amelyik nem rákérdezett az őt körülvevő világra, hanem elutasította azt. A világot – saját rendelt életerét – elutasító mozgalomról sokat nem igazán lehet mondani, mert az önmagát fosztja meg a folytatástól – pont az elzárkózásának következtében.

A pietizmus fő ága viszont nagyon is nyitott volt a társadalom minden kérdése felé, nyilván szakrális és missziói megközelítésben. A puritanizmus szellemi nyomdokain haladva, a pietizmus is megkérddezte önmagától mindenek előtt, hogy a tan reformációját követően kialakítható-e az életgyakorlat reformációja is? Már a pietizmus hajnalán, 1689-ben, Joachim Feller lipcsei retorika professzor – Francke követője – így ír a pietizmusról egy kis dalban: „*A pietisták neve városszerte ismert. Ki a pietista? Aki Isten Igéjét tanulja és aszerint él kegyes életet.*”¹

A pietizmus tehát az életgyakorlatra figyel. Talán az egyházi ortodoxia elensúlyozásaként, talán az Egyház örök útkeresésének mozzanataként, de tény, hogy a pietizmus a megtisztított tantól inkább az életgyakorlat felé fordul. Kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy a pietizmus úgy viszonyul az egyházi tanhoz, mint a középkori szerzetesi mozgalom életközösségei a skolasztikához.

¹ Johann Wallmann: A pietizmus. Budapest, 2000. 14. p.

A pietizmus ilyen értelemben sem jelent novumot az Egyház életében. A reformációt követően az európai protestáns életben – de még a katolikusban is! – egyre csak felbukkanó kérdés az életgyakorlat megszentelésének a kérdése. A német pietizmus önálló egyháztörténeti jelenség, de nem előzmény nélküli. A puritanizmus a 17. század derekán már egész Európában ismert mozgalom volt, aminek lassú megfeneklését a század végén egy újabb fellángolás követte református talajon. Például a holland pietizmusnak is tekinthető *nadere reformatie* levezethető Gisbert Voetiuson keresztül a német pietizmusból is, de önálló szellemtörténeti fejlődésként is tekinthető, amennyiben Amesiusig vezetjük vissza.

Egyszóval az Egyház megújulásának igénye jellegzetesen kapcsolódott a puritanizmusban is, a pietizmusban is, de még a 19. század végi magyar ébredés esetében is az életgyakorlat megújításához.

A pietizmus újra felfedezésében a világot kíváncsian vizsgáló, megmérő, kielemező, magát művelő szemléletmód válik irányadóvá. A pietizmusnak ez a rejtett oldala, a mindent megvizsgáló, mindenhez odaforduló érdeklődése teszi a pietizmust az európai művelődés és sajtótörténet egyik fontos fejezetévé.

A pietizmus fő áramlata – természetesen a már jól dokumentált teológia nézeteken és istentiszteleti, összejöveteli változtatásokon kívül – rendelkezett a „mindent megvizsgáljatok” szentírási parancs betöltésének a gyakorlatával is. A német pietizmus ugyanis felfedezte azt, amit tulajdonképpen a puritanizmus – és mint később meglátjuk, ennek magyar vonatkozásai is vannak – már

felfedezett: a világ megismerésének ki-kerülhetetlenségét.

Azt, hogy a világot meg kell mérni, annak fejlődését, változásait, felfedezéseit nyomon kell követni, a puritanizmus megsejtette ugyan, de Comeniuson kívül – akiről a későbbiekben még szó lesz – nem igazán tudott mit kezdeni. Ennek a tanácstalanságnak több oka is van.

Egyrészt a 17. században a művelődés szellemi nyitottsága megvolt, de csak kevesekben és megfelelő közlő eszközök híján. Az évenként megjelenő kalendáriumok kevés emberhez jutottak el, és bár tartalmaztak tudományos ismereteket is, de azokat csak rapszodikusan, összefüggés nélkül közölték. Ezekben az évtizedekben a tudományos és művelődési érdeklődésre számot tartó ismeretek főleg a tudósok egész Európára kiterjedő levelezéseiben kaptak helyet, amelyeket bár sokszorosítottak is nem egyszer, és folyóiratszerűen terjedtek, nem voltak alkalmasak a világ megmérésére.

A 17. század végére viszont Európában megjelent a felvilágosodás eszméje, amelyik szerencsésen párosult a nyomdászat és hírlapirodalom robbanásszerű fejlődésével. Hogy melyik melyiket befolyásolta, azt nem könnyű eldönteni, de kétségtelen, hogy a 17. század végére létrejött Európában egy olyan szellemi és tehnikai környezet, ami felmérhetetlen távlatokat nyitott a szellemfejlődésnek.

Az Egyház történetében végig, a 16. században pedig különösen jellemző volt a szellemi előremozdulás egyházi indíttatása. Nem az egyházi hivatalos világnézet tekintetében – az inkább hátráltatta, mint segítette a fejlődést – hanem olyan értelem-

Lócutyakarácsony 2.

ben, hogy az Egyház kebelében vagy annak intézményeiben dolgozó és kutató tudósok ismerik fel a – sokszor világnézeti kihatásokkal is járó – tudományos igazságokat, és ezáltal a művelődés úttörőivé váltak. Ebben a tekintetben viszont a társadalom és az egyházi szellemfejlődés egyfajta diszharmóniát mutat, mert az egyházi emberek felismernek ugyan tudományos és szellemi alapigazságokat, azokat a társadalom viszont még nem tudja megragadni. Nem véletlen, hogy a társadalom eszmélődésének egyik legbiztosabb mérési módja a sajtó történetének vizsgálata. Mert amíg az egyházi művelődés és tudás rögzülése a vitairatokban és a kiátkozás-perек jegyzőkönyveiben van, addig a laikus társadalom eszmélődése a kifejezetten a látókör szélesítésére és e szükségre megszületett sajtóban keresendő.

A sajtó 16. század végi, 17. század eleji megjelenése az addig egyedül létező egyháztársadalmi nyilvánosság és ismeretterjesztés alternatívájaként jelent meg. A kettő egymásra találása csak idő kérdése volt.

A társadalmi eszmélődést és később a felvilágosodást a vallási reformmozgalmak indították útjukra. A felvilágosodásnak is és a vallási reformmozgalmaknak is ugyanaz volt a kiindulópontja: a kételkedés. A kettő fejlődéstörténete viszont jelentősen eltért egymástól, mitöbb, szembe is került egymással, mert míg az egyházi reformmozgalmak egy nyitott, vizsgálódó és mindent megmérő életgyakorlat kialakítását szorgalmazták, addig a szekuláris társadalom az egyházi abszolutizmus intézményeivel együtt elutasította az amúgy megszívlelendő egyházi reformjavaslatokat is. Mindezt

pedig azért, mert bár az egyházi abszolutizmus szembefordult a reformjavaslatokkal, a szekuláris világ nem tudta a kettőt külön értelmezni. Ez a jelenség szinte mindenütt lejátszódott előbb vagy utóbb, kivéve talán Hollandiát és Skóciát, ahol a felvilágosodás – pont a puritán vizsgálódás végett – csak egy jó pár évtized csúszással jelentkezett.

A polgári fejlődés elmaradottsága miatt tehát a korai felvilágosodás eszméi a vallási reformtörekvések hullámain érkeztek meg a 18. századba. A puritanizmus nevelési elvei és józan-sága, valamint a pietizmus szociális érzékenysége és az oktatásra, nevelésre fektetett kiemelt hangsúlya, továbbá az ekkor először jelentkező protestáns külmiszió gondolata szükségessé tették a világ jobb megismerését. Erre pedig szinte egyetlen eszköz az akkor egyre népszerűbb újságok voltak. Ezért aztán a 17. század európai sajtója nem is volt olyan távol a pietizmustól, mint ahogy azt első látásra gondolhatnánk. Kisebb megkötésekkel azt is mondhatjuk, hogy a puritanizmus és a pietizmus fő ágai egyfajta protestáns felvilágosodásként is tekinthetőek.

A 17–18. századi vallási reformmozgalmak nem csak a protestantizmust érintették. A 17. század eleji puritanizmus és a 17. század végi, 18. századi pietizmus megújító áramlatának megvolt a katolikus olvasata is.

A katolicizmuson belül jelentkező reformmozgalmak sok tekintetben hasonlítottak a pietizmushoz. A katolicizmus felvilágosodott reformmozgalma a janzenizmus volt.

A janzenizmus bár a pietizmusnál valamivel később jelentkezett, hatása sokkal nagyobb horderejű volt, mint a pietizmusé. Ennek két oka is volt.

Mindenekelőtt az, hogy a janzenizmusból táplálkozó felvilágosult katolicizmus követői Mária Terézia, de főleg II. József uralkodása alatt igyekeztek politikai befolyást is szerezni, amire ígéretes alkalom volt a 18. század második felében a jozefinista reformok bevezetése. Ekkorra már nyilvánvalóvá vált az, amit a német pietizmus már tudott ugyan, de nem tudott kihasználni, mégpedig az, hogy a felvilágosodás legerősebb fegyvere a sajtó. A sajtó és a politika egymáshoz kapcsolódása már a sajtó kezdeteinél kiderült, de a sajtó csak a szekuláris felvilágosodás saját lábára állásakor vált igazán társadalomformáló tényezővé.

Tudták ezt viszont a janzenista reformerek is, ezért már annak kezdeti szakaszában, 1728-ban megjelentették saját lapjukat, a *Nouvelles Ecclésiastiques*-t. A *Nouvelles* tipikus reformer lap volt, ahol egyaránt helyet kapott úgy a tudományos vizsgálódás, mint a politikai és a (katolikus) egyházi abszolutizmus hol óvatosabb, hol nyíltabb bírálata. Nem véletlen, hogy később a francia földön is kivirágzott janzenizmusba gyökerezett az abszolutizmust megdöntő francia forradalom eszmevilága. Jellemző egyébként, hogy a *Nouvelles*-t nem nyomtathatták sem Franciaországban, sem Ausztriában, hanem azt a *nadere reformatie* szellemi hatása alatt álló Hollandiában, Utrechtben nyomtatták – nagyon szép kiállításban.

Annak, hogy a janzenizmus miért válhatott olyan roppant társadalomformáló erőkké, a választ a felvilágosult tudósoknál kell keresni. Pascal és Descartes csak a legjelentősebbek voltak azok közül a tudósok közül, akik a vallási reformmozgalmak indult szellemi ébredésben

részt vettek, egészen a francia enciklopédistákig. Sajnos a tudomány ismét csak külön utakra tért, és nagyon hamar eljutott a liberalizmusig, ahol előbb csak félszájjal, majd egyre nyíltabban hangoztatta az Isten-tagadást. Ebben a folyamatban a 18. században szétvált újság- és tudományos folyóiratirodalom biztos támasza volt az eszméknek.

A német pietizmus felismerte ugyan a sajtó erejét a társadalom megszólításában, de csak későn kezdett annak kiaknázásához. A pietizmus – első évtizedeiben – a sajtót inkább a világ megismeréséhez jó eszközként tekintette, mintsem használható médiumnak. Pedig a pietista alapokról induló Leibniz már a 17. század vége felé lapot indított. Leibniz lapja, az *Acta Eruditorum* (1682–1731) a világ első tudományos folyóirata volt. Semmilyen egyházi vagy vallásos kérdés nem került elő a lapban, viszont Leibniz pietista befolyásoltsága kétségtelenül kihatott a tudományok iránti érdeklődésére és nyitottságára is. Tudomány és pietizmus tehát semmi esetre sem jártak külön utakon.

A sajtó – nyilvánosságánál fogva – már a kezdetek kezdetén a szabad gondolkodás megteremtője volt. Nem nézte ezt jó szemmel sem az állami, sem az egyházi abszolutizmus. Egy 1650-ből – feltehetőleg arisztokrata forrású – versikében az ismeretlen szerző a *Neue Zeitung* német nyelvű lap kapcsán annak a véleményének adott hangot, hogy az újság csak a fejedelmi köröknek és az uraknak való, a közembernek semmi esetre sem. A politikai oligarchia abszolutizmusa hű elvtársra talált a sajtó megfékezésének gondolatában az egyházi abszolutiz-

musban. Ráadásul a protestáns egyház járt az élen a sajtó elutasításának területén. Legalábbis német területen.

A német pietizmus kezdeti, lendületesebb időszakában, Spener tevékenységének az idején, Johann Ludwig Hartmann rothenburgi szuperintendens 1679-ben terjedelmes műben kárhoztatta az újságokat, és a néptől távol akarta tartani az újságolvasást.² A szuperintendens sajtóhoz való viszonyulásában az egyház félelme jól kiérezhető. A sajtó által hozott felvilágosodás, a látókör szélesedése nem kívánt jelenségek voltak a hivatalos egyházi vezetés számára, mert abban a fennálló rend felforgatásának lehetőségét látták. Véletlen tehát, hogy a pietista törekvések nagyon is előszeretettel használták az újságot a világ megismerésére? A táguló világkép nem döntötte romba az egyházat, bár kétségtelenül megvetette az alapjait az Isten-tagadás eszméjének. A korabeli egyház viszont nem emiatt aggódott, hanem egy jónak vélt egyházi állapot felborulásának a lehetőségétől.

A pietizmus és a sajtó elválaszthatatlan társak voltak. De míg a sajtótörténeten nagyot lendített a pietizmus világnézete, addig a pietizmuson nem sokat lendített a sajtó. Az egyházi ébredés majd csak a 19. században fogja tudni hatékonyan használni a sajtót saját céljaira.

Sajtó és haladás

A magyar református egyháztörténetben nagyon érdekesen alakult a sajtó és a reformszellem egymásra találása.

² Európai és hazai előzmények. In: A magyar sajtó története. Szerk. Kókay György. Budapest, 1979, I. kötet, 29. p.

Ezt az összefonódó kapcsolatot kétségtelenül a magyar lutheránus pietizmus fogja nyilvánvalóvá tenni Bél Mátyás és Rát Mátyás munkássága rendjén, de ha figyelmesen megvizsgáljuk a magyar puritanizmust, alkalmasint ott is találhatunk kapcsolatot a sajtóval.

A reformáció egyik sarkalatos pontja a nyomtatás volt. A reformáció korában a nyomtatás viszont főleg könyvnyomtatást és pamfletirodalmat jelentett mindenek előtt. Ezt egészítette ki a reformer szellemi körök sokszor széles nyilvánosságot kapott levelezése. A 16. században még nem igazán beszélhetünk a reformáció és a sajtó kapcsolatáról, mivel – a fentebb ismertetett okok miatt – ekkor még csak formálódott az a polgári szellem, amelyik életre hívja a sajtót. Másként állt viszont a helyzet a 17. században, amikor a polgárság már történelemformáló erőként lépett fel, államrendszereket döntött meg, királyokat fejezett le – és lapokat adott ki. A polgári szabad gondolkodás egyházi parlata, a puritanizmus – bár királyokat nem fejezett le és csak egyháztársadalmi felfordulást okozott, a sajtókiadványokat és az azok nyújtotta szellemi teret feltétlenül szem előtt tartotta.

Sajnos a puritanizmusnak nem voltak hivatalos kiadványai vagy periodikái, ha lettek volna, az egyháztörténet is sokkal gazdagabb lett volna. A sajtó a puritanizmus számára egy használható segédeszköz volt, ami mindenek előtt a puritán világkép és önértelmezés kialakításában játszott meghatározó szerepet.

Példa erre mindjárt nálunk, magyaroknál adódik – bár egy kis cseh befolyással. A magyar puritanizmus talán legtüzeesebb harctere a Hegyalja

környéke és Sárospatak voltak. A puritán újítást Tolnai Dali János mindenképp előtt a pataki iskola nevelés gyakorlatában kezdte meg, a jövő egyháztagsáit kiemelt módon kezelve egyházreformi vonatkozásban. A puritán szellemű nevelés egyik sarokköve a gyakorlatias szemlélet volt. Ebben a gyakorlatias szemléletben oktatták nem csak a Ramus-féle logikát, hanem – nyugateurópai minta szerint – kézművességi és egyéb kisipari tudnivalókat is oktattak, ráadásul nem csak a fiúknak, hanem a lányoknak is. Sok hadakoznivalója volt emiatt a kor neves nevelőjét, Comeniust Sárospatakra hívó Tolnai Dali Jánosnak.

A pataki – Tolnai-féle – puritanizmust és iskolareformot figyelmesen vizsgálva érdekes sajtótörténeti dolgokat találunk.

Az első, legkorábbi írott nyom, amely arra utal, hogy a sajtó által nyújtott világkép az iskolai oktatásban is sikerrel felhasználható lehet, a Magyarországon tanító és oktatásreformot kidolgozó Comeniustól származik³. Sárospataki tartózkodása alatt, 1651-ben ő vetette fel először azt, hogy a korabeli hírújságok közül néhány jól használható lenne az iskolai oktatás kiegészítésére.

Comenius Sárospatakon nem csak oktatott, de itt írta meg egyik oktatásreformi munkáját, a *Scholae pansophicae classibus septem adornandae Delineatio*⁴ című művét, amelyben rö-

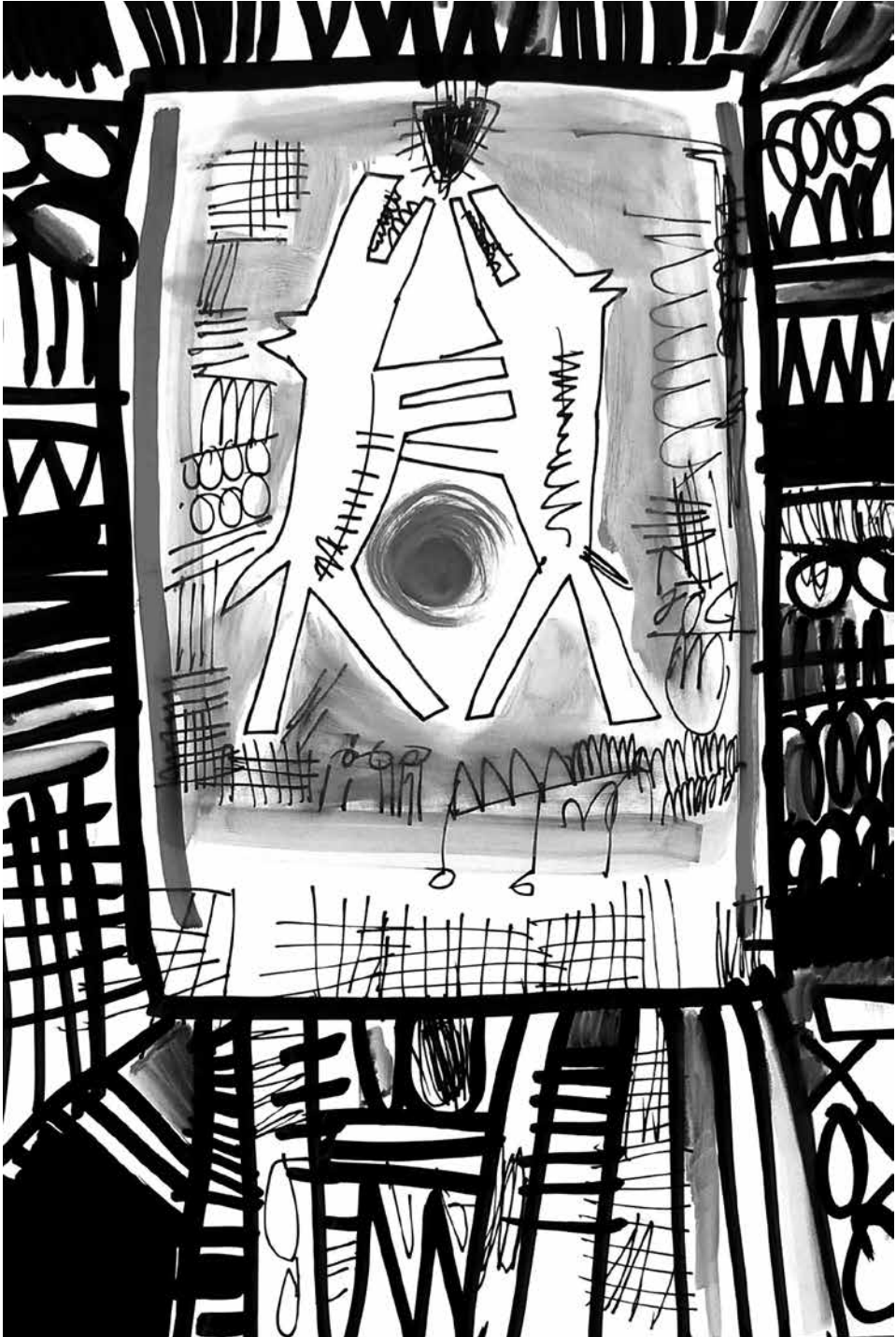
viden kifejti, miért, milyen tananyagok esetén, és milyen korú tanulóknál érdemes az újságokat az oktatásban felhasználni. Comenius az újságolvasás hasznát a következőképpen gondolta alkalmazni a puritán szellemű oktatásban: „*A történelmi ismeretek begyakorlása az emlékezetgyakorlatok közé sorolható, mert hiszen a tanulók e tárgy kölcsönös kikérdezését sem fogják mellőzni, de itt mégis valami mást lehet bevezetni: Például azt, hogy hetenként tűzzünk ki egy órát (esetleg szerdán éppen a déli órát, mindjárt ebéd után), s akkor az iskola egész ifjúsága előtt olvassák fel a Kereskedők Újságját, ha meg lehet szerezni. Ha ezt nem lehet, akkor a Francia-Belga Merkúrból olvassák fel és magyarázzák meg azokat a nevezetes dolgokat; melyek az elmúlt félév folyamán bárhol a földkerekségen megtörténtek. Ennek a dolognak hármasszoros haszna lesz: 1. a nyelv használatának erősítése; 2. a jelenkor történetének némi megismerése: megtudjuk például, hogy milyen királyok élnek jelenleg, kikkel élnek békében vagy viselnek háborút ezek vagy azok a népek, milyen ütközetek történtek és milyen kimenetellel; milyen városokat szálltak meg vagy foglaltak el stb.; 3. végül tanulják így a földrajzot és a vidékek fekvését is, bár más tárggyal foglalkoznak. A tanító pedig mindent bővebben világítson meg az efféle dolgokban járatlan itteni tanulóknak, mivelhogy az író csak röviden beszél el az eseményeket (a helyeket és a személyeket ismerő olvasóknak).”⁵*

³ Fehér Katalin: Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században. In: Magyar Könyvszemle 2004. 2. sz. 131-150.

⁴ Comenius, J. A.: *Scholae pansophicae classibus septem adornandae Delineatio*. Didactica Opera Omnia. Amsterdam 1657. Cap. VI. Operarum ordo, § 77. pag 28. Közli: Fehér Ka-

talin: Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században. In: Magyar Könyvszemle 2004. 2. sz. 131-150.

⁵ Közli: Kovács Endre. In: Comenius Magyarországon. Szerk. Kovács Endre. Budapest, 1962. 145. p.

Párbeszéd

Comenius tehát haladó szellemben, jó száz évvel megelőzve az eseményeket, már a 17. század közepén felismerte, hogy az újságok iskolai olvastatása több célt szolgálhat: elősegítheti a latin nyelv alaposabb ismeretét, hiszen a klasszikus latin szövegek nem tartalmazzak a későbbi századokban kialakult fogalmakra vonatkozó latin kifejezéseket. Emellett a kortárs történelem megismerésére is alkalmasak az újságok, mert azok a különböző országok uralkodóira, népeire, háborúira vonatkozóan is ismereteket nyújtanak. Ugyanígy hasznosak az újságok a földrajz tanulása szempontjából is: azokban gyakran van szó a különböző országokról, vidékekről. Hetenként egy órát javasol az iskolai újságolvasás céljára, a szerda déli órát, amikor az egész iskolai ifjúság előtt felolvashatnák és magyarázhatnák az újságok híreit.

Comenius javaslata a sajtó világgépfőmáló hasznának a felhasználására vonatkozóan értő fülekre talált a magyar puritanizmus képviselői között. A sajtó tehát – mint segédanyag – minden ellenézés nélkül talált helyet a magyar és az európai puritán gondolkodásában. És bár a puritanizmus csak mint segédanyagot használta a sajtót, ez egyrészt önmagában is forradalminak tekinthető, másrészt pedig az egyházi reformszellem számára a sajtót magától értetődőnek, hasznosnak és alkalmazhatónak mutatta meg, semmiképpen nem életidegennek. Ez pedig hosszútávon ott maradt a későbbi korok egyházi reformgondolkodóinak egyházszemléletében és világgképében, hogy majd a következő századokban a sajtó immár, mint a pietizmus vagy még inkább a magyar

református ébredési mozgalmak zászlóvivője legyen.

Még egy gondolatig visszatérve Comeniusra, érdemes felvetni a kérdést, hogy a bármiféle magyar sajtó hiányában milyen újságokra gondolhatott a neves reformer? A latin szöveg szerint „*ordinariae Mercatorum Novellae, ubi haberi possunt*”, vagyis „*a rendszeres kereskedelmi újságokat, ha azokat meg lehet szerezni*”. Itt valószínűleg a 17. század első felében már Magyarországon is erősen elterjedt ún. *Ordinari Zeitungok*ra gondolhatott Comenius, amelyek egyfajta nemzetközi piaci hírlapok voltak, és főként kereskedelmi célokat szolgáltak. Emellett Comenius említi még a Frankfurtban 1604-től félévente rendszeresen megjelenő *Mercurius Gallobelgicus* című periodikát, amely ugyan nem volt újság, hanem az adott félév eseményeiről beszámoló folyóirat-szerű krónika, de mégis alkalmas volt a modern történeti-földrajzi ismeretek közvetítésére. Emellett a *Mercurius Gallobelgicus* a kor jellegzetes terméke volt, egész Európában olvasták. A „*megszerezni*” utalás pedig némi képet ad a kor iratterjesztésének viszontagságos és kalandos viszonyairól, de ugyanakkor arról is, hogy a magyar urakban volt hajlandóság a szélesebb kitekintés érdekében külföldi lapokat járni – pont a viszontagságok miatt sokszor nem kis pénzért.

Máig nyitott kérdés, hogy Sárospatakon végül is voltak-e újságolvasó órák a kollégiumban Comenius pataki tartózkodása alatt. Erre biztos adatok nincsenek, de mindenesetre érdekes egybeesés, hogy a Rákóczi család sárospataki könyvtárában megtalálható-

ak voltak a fentebb említett *Mercurius Gallobelgicus* kötetei.⁶ Könnyen lehet, hogy praktikus okokból, esetleg éppen a fejedelmi könyvtárban meglévő számok miatt javasolta a Comenius a *Mercurius Gallobelgicus* olvastatását az iskolában. Akárhogy is legyen a dolog, tény, hogy a pataki fejedelmi udvarba folyóirat járt és Comenius az oktatásban is jól használhatónak tartotta az újságot – bizonyosságát téve ezzel minden hasznosra nyitott szellemének.

A német pietizmus és a sajtó

Visszatérve Németországba, Comenius után szűk fél évszázaddal újra kiemelt szerepet kapott a minden hasznosra nyitott szellem – immár pietista olvasatban. A szellemfejlődést nyomon követve, a protestáns reformmozgalom értelmezésében a sajtó használatát már egy fejlettebb, a mozgalom életébe jobban integrált formájában találjuk.

A német lutheránus egyház a 17. századra – a Concordia nyújtotta tantisztség jótékony árnyékában – az ortodoxiába találta meg békességét. A kor lassan de biztos léptekkel haladó felvilágosuló szelleme nem csak a tudományt és az önértelmező filozófiát, de az egyházi életet is megvizsgálta. Az egyházon belüli felvilágosodás arra a következtetésre jutott, hogy az életgyakorlatot is át kell, hogy hassa a tan megfogalmazta rend és szentség. Ez a felismerés hívta életre a pietizmust. Ebben a felismerésben aztán ki is merül a pietizmus áramlatainak egyetértése.

A radikális és a felvilágosult – mondhatni a józan – pietizmus sem

a változás egyházban történő megvalósításának módjában, sem a hit és a szentség világhoz való viszonyában nem tudott megegyezni, ezeket az elvi ellentéteket pedig csak tetézték a teológiai szembenállások, mindenek előtt Krisztus ezeréves birodalma és a megélhető miszticizmus tekintetében. Bár a német – és aztán a nemzetközi – pietizmus áramlatai sokszor homlok-egyenest álltak egymással szemben, egy valamiben azért egyetértettek: a nyomtatás kiemelten fontos szerepét illetően.

Nem véletlen, hogy ahányszor az egyházzal vagy egymással szembekeverülő, rendszerint egy karizmatikus vezető köré csoportosuló pietista mozgalomnak el kell hagynia egy fejedelemséget, egyik legfontosabb dolguk a saját nyomda menekítése volt.

A nyomdamenekítés legjellegzetesebb példája a baloldali – szeparatista – pietizmus legkeményebb képviselőjéhez, Jean de Labadiehoz kapcsolódik. Amikor Labadie és maroknyi, de annál lelkesebb csapata a hollandiai Amszterdamban megbotránkoztató módon éltek meg hitüket, az amszterdami városvezetés kiutasította őket a városból. A szeretetvendégségek utáni révület, az aszketikus életformát felváltó – és nagyon sok furcsaságot produkáló – kommunális életforma nem tette a labadistákat kedvessé Hollandiában, akik végül is a pfalzi grófnő megnyerésével Pfalzban telepedhettek le. A történetírás feljegyezte Labadieról, hogy a költözökésben különös gondot fordított az Amszterdamban felszerelt háziyomda menekítésére⁷. A nyomtatáshoz való

⁶ Monok István: A Rákóczi-család könyvtárai. Szeged 1996. 63. p.

⁷ Johann Wallmann: A pietizmus. Budapest, 2000. 41. p.

ragaszkodásuk nem volt véletlen, mert miután letelepedtek a pfalzi fejedelemségben, Labadie nyomdája szinte öntötte magából a misztikus irodalmat – sokat ezek közül egyenesen a fejedelemsasszonynak ajánlva az első oldalon. Az ilyenszerű tálalása a dolgoknak nyilván kedves volt a fejedelemsasszonynak, aki nem is sejtette – de még talán Labadie sem tudta – hogy ezáltal sikerrel művelte az abszolutizmus kedvelt sajtóformáját, a patronátusi sajtót.

Labadie nem nyomtatott újságot, csak traktátusokat és könyveket, aminek az volt az egyik hátránya, hogy nehéz olvasmány lévén a közösségi tagokon és a grófnőn kívül senki nem olvasta őket.

A nyomtatás tehát végig jelen volt a pietizmusban, és csak idő kérdése volt, hogy mikor jelenjen meg az első vallási szellemű periodika. Erre sem kellett viszont sokat várni.

Végrehajtani azt a döntő áttörést, ami a pietizmust túllendítette a német lutheranizmus keretein és helyet biztosított a pietizmusnak az egyháztörténetben, August Hermann Franckénak sikerült. Francke sikerének kulcsa az volt, hogy a vallási reformot sikeresen tudta integrálni a társadalomba és az államrendbe. Ebben pedig két eszközt használt, a szociális érzékenységet és az oktatás reformját. Az oktatás reformjában pedig újra felbukkan a comeniusi gondolat: újságot a tanuló ifjúság kezébe! Francke viszont ennél tovább ment, és kiadta saját újságát, a protestantizmus első közéleti periodikáját – előbb tanulmányi célokra, de a lap népszerű lett és sokan olvasták Halléban és környékén.

Francke nagy formátumú ember volt: lelkész, ige hirdető, teológus, pe-

dagógus és vállalkozó. Reformtervei megvalósítására az egyházban addig ismeretlen eszközöket is felhasznált.

A hallei pietizmust sokan csak egy árvaházra vonatkoztatják, ám a valóság ennél sokkal gazdagabb volt. Francke – miután egyik munkatársával alaposan tanulmányoztatta a hollandiai árvaházak rendszerét – 1698-ban hozzáfogott Halle melletti gyülekezetében, Glachauban, az intézmény alapjainak letevéséhez. Francke az egyházi reformot a nevelés reformjával kívánta elkezdni, azaz egy felnövő generáció pietista szellemű nevelésében látta a jövőbeni sikerek kulcsát, ami nem csak azt mutatja, hogy Francke bölcs-, hanem azt is, hogy türelmes és távlatokba látó ember volt.

Az árvaház kiépítése után Francke egy egész iskolahálózatot épített ki Glachauban. Ráadásul Francke az iskolahálózatát a németföldön akkor uralkodó társadalmi viszonyok tekintetében alakította ki, ami már önmagában is forradalmi volt. Az alapfokot a földművesek és kisiparosok gyermekei számára kiépített német iskola jelentette, ahonnan a tehetségesebbek az universitasra felkészítő latin iskolába kerültek. A harmadik iskolaszint, a Padagogium regium a német politikusok és állami hivatalnokok gyermekei számára lett kialakítva, kifejezetten tisztviselőképzés céljából. Francke tehát bejárást biztosított reformelvei számára a társadalom minden rétegéhez, egészen az uralkodó osztályig, ami egy hihetetlen megvalósítás volt abban az időben – és talán a mai napig is az.

Egy ilyen komplex iskolahálózat természetesen nem működhetett saját nyomda nélkül. Francke az 1697-ben, Heinrich Julius Elers által alapított

hallei nyomdát bővítette kiadóvállalattá, találóan Veisenhausverlag néven⁸. Ez a nyomda számos értékes és színvonalas pietista művet adott ki. Okos működtetése lehetővé tette pénzbevétel céljára is, mivel Francke nyomdája – rendelésre – másoknak is nyomtatott.

Az újságolvasás nagyon hamar Francke pedagógia elméletének egyik súlypontjává vált. Vitatott kérdés, hogy Francke egyenesen Comeniustól vette-e az ötletet vagy közvetítők által. A kérdés azért nyitott, mert Comenius sajtóhasznosítási elvét először német földön, 1657-ben, a breslauer Elizabeth Gimnáziumban alkalmazták, ahol bevezették a latin újságok olvasását, mint új tantárgyat⁹.

Francke valószínűleg tudhatott a breslauer gyakorlatról, mert közismert volt alapossága és tájékozódása, mielőtt valami újat indított volna. Francke szisztematikusan feldolgozta a gyermekek számára megtanulandó anyagot, és tantervet állított össze.

Francke tantervében¹⁰ heti egy alkalommal szerepelt az újságolvasás, mégpedig hétfőn délután 3 és 5 óra között. A latin nyelvű újságokból a tanulók nem csak az új felfedezéseket ismerhetik meg – vallotta Francke –,

hanem följajzi, történelmi és genealógiai ismereteiket is szélesíthetik általa.

A tanterv IV. fejezetében Francke a német újságok olvastatását is előírta, a földrajzi tanulmányok kiegészítésére. Módszertani javaslatként felvetette, hogy a tanár az óra előtt maga is olvassa el az újságot, az óra elején hívja fel a tanulók figyelmét a legfontosabb dolgokra, hogy az időt jól ki lehessen használni. Az iskolában francia nyelvet is tanítottak, ennek kiegészítésére francia nyelvű újságok olvastatását írta elő a tanterv, amely az 1699–1702 közötti időszakra vonatkozik. A különböző újságok iskolai olvastatása során Francke bizonyára arra a következtetésre jutott, hogy egy – elsősorban az iskolai újságolvasás céljára létrehozott – lap még eredményesebben szolgálná a kitűzött célt, ezért 1708-ban megindította saját újságját, *Hallische Zeitung* címmel.

A *Hallische Zeitung* amolyan hírszolgálat volt a kezdeti években. Az újságba olyan híryananyagok kerültek be, amelyeket – Francke megítélése szerint – haszonnal lehetett olvasni az órákon. Francke ugyanis hamar rájött arra, hogy a nyelvi és enciklopédiai ismeretterjesztésen túl az újságok mégiscsak a valóságos életről szólnak: sokszor háborúkról, konfliktusokról, kalandokról. Francke viszont nem akarta minden szűrés nélkül a zsenge diákság rendelkezésére bocsátani a szekuláris lapokat, ezért inkább ő maga fogott hozzá egy hírközlő lap szerkesztéséhez. Ez egyfajta koncepciózus lapkiadást jelentett, ami – bárhogy is nézzük a dolgot – elválaszthatatlan a lapkiadástól. Mivel minden hírt nem lehet leközlölni – már csak terjedelmi okokból sem – ezért szükséges a hírek egyfajta

⁸ Johann Wallmann: A pietizmus. Budapest, 2000. 88. p.

⁹ Bialowons, Günter: Geschichte der deutschen Presse von den Anfängen bis 1789. Leipzig, 1975. 119. p.

¹⁰ Ordnung und Lehr Art, wie selbige in dem Paedagogio zu Glaucha an Halle eingeführet ist (1699–1702). In: Richter, K.: A. H. Francke. Schriften über Erziehung und Unterricht. Berlin, 1871. 461–546. p. Közli: Fehér Katalin: Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században. In: Magyar Könyvszemle 2004. 2. sz. 131–150.

Karácsony 3.

csoportosítása vagy legalábbis egy elv, ami szerint válogatják a híreket.

Ez a prekonceptió Francke lapjának esetében nem vezetett ellaposodáshoz, mivel Franckének kiváló szeme volt a hasznos és ugyanakkor érdekes anyagok összeválogatásához. A *Hallische Zeitung* minden hírt úgy közölt, hogy annak minden enciklopédikus hasznán túl legyen egy morális tanulsága is. Ez a fajta hírszerkesztés aztán gazdagon köszön vissza a 19. század végi magyar református ébredési mozgalmak lapjaiban, a *Mustármagban*, a *Kis Tükörben*, a *Lelkipásztorban* és más kiadványokban.

A német pietizmus és a sajtó kapcsolatához tartozik még két érdekes tény. Az egyik az, hogy Francke után minden pietista áramlatnak szinte kötelező volt saját periodikát megjelentetni.

Miután a lutheránus pietizmus gyorsan átterjedt más protestáns felekezetre is, mindenek előtt a reformátusra, a német református egyházban is végigsöpört a pietizmus, és természetesen újságokat is létrehozott. A kisebb-nagyobb kiadványok közül a legszínvonalasabb Friedrich Adolf Lampe, a német református pietizmus atyjának lapja, a *Bibliotheca Bremensis* volt. A lap 1718-tól jelent meg Brémában, és a német teológusok első tudományos teológiai szaklapja volt. Híreket nem igazán közölt, de stílusos, jó kézséggel és színvonalon megírt tanulmányai mai napig értékes egyháztörténeti és dogmatörténeti források.

A másik jellemző eset a német pietizmus történetében Zinzendorf grófhoz kötődik. Zinzendorf, a német pietizmus másik sarokköve, visszaemlékezéseiben így ír missziói elhívásának történetéről: „Pontosan tudom a napot és az órát és a

helyet Hennersdorfban, a nagyteremben, 1708-ban vagy 1709-ben, amikor emberek hallottam újságot olvasni Kelet Indiáról. Még mielőtt bármilyen tudósítást hallottam volna [Kelet Indiáról], akkor ott, először fogott el a vágy a missziói munka iránt”.¹¹ Zinzendorf számára tehát a hírújság adta azt a beszámolót, aminek következtében felismerte a külmiszió fontosságát, mint az egyház reformjának és megújításának egyik fontos módját. A sajtó nyújtotta széles látókör és nemzetközi szemlélet íme nagyszerű egyháztörténeti dolgok lendítőerejévé válhatott.

A német pietizmus kigyűrűzésére végig jellemző volt a sajtó használata. A 18. század derekáig inkább mint csak hírközlő orgánum, ezután már mint a mozgalom hírvivője.

A lutheránus pietizmus sajtótevékenységének legkiemelkedőbb alakja – hadd örökössük meg itt a nevét – a finn lutheránus pietizmus elindítója és zászlóvivője, a kitűnő lelkész, teológus és lapszerkesztő Jonas Lagus (1798–1857) volt. A finn teológus volt egyébként az első az egyházi sajtótörténetben, aki a világi, politikai sajtóban is rendszeres publicisztikában védte az ébredés és pietizmus ügyét. Jeles publicisztikai követője majd fél évszázad múlva a holland teológus-politikus és szintén ragyogó újságíró és lapkiadó, Abraham Kuyper volt.

A német pietizmus és a magyar sajtó

A 18. századi pietizmus szellemi központjaiban az újságolvasás gyakorlati

¹¹ Erich Beyreuther: Der junge Zinzendorf. H.n. 1988. 61. p.

hasznát nehezen lehetett volna letagadni – de ezt nem is akarta senki. A Németországba érkező peregrinusoknak volt alkalmuk a sajtó oktatási hasznát látni. A 18. század végéig a pietizmus a sajtót kiegészítő taneszköznek tekintette, de ez nem akadályozta meg a mozgalmat abban, hogy saját kiadványait a lehető legmagasabb színvonalon adja ki. Ez a szemlélet – a minden újra fogékony peregrinusok által – Németországból hamar elterjedt egész Európában.

A magyar puritanizmus már megmutatta, hogy a peregrinusoknak, hazatérve, legelső dolguk a külföldön látott hasznos dolgok otthoni gyakorlatba ültetése volt. Sok baj és ellenségeskedés kútfője volt ez a puritanizmusban, de a pietizmussal más volt a helyzet.

A magyar pietizmus magányos képviselői mindenek előtt az oktatásra helyezték a hangsúlyt, kifejezetten német példára. És ha volt is itthon súrlódás az egyháztársadalmi kérdésekben a pietista és a konzervatív vonal között, ez utóbbit minden esetben meggyőzték az oktatás terén elért kiváló eredmények. Sajnos ez a magyar lutheranizmusra volt inkább jellemző, mert ez a frissítő szellemi áramlat – legalábbis a sajtó tekintetében – valahogy elkerülte a 18. század végének magyar református egyházát.

Visszatérve Halléba, találkozunk itt több magyar peregrinussal is, de mindközül a legkiemelkedőbb Bél Mátyás volt. Tehetségére Francke külön is felfigyelt, mert az iskolában rábízott órák megtartásán kívül Francke saját két gyermekének a tanítását és nevelését is rábízta.

Bél Mátyás 1704 és 1707 között folytatta egyetemi tanulmányait Halléban. Francke nagyra becsülte a tehetséges

fiatalembert. Lehetőséget biztosított számára, hogy két évig a paedagógiumban tanítson, ahol Bél Mátyás közvetlen tapasztalatokat szerezhetett az újságolvasás iskolai alkalmazásával kapcsolatban is.

Hazatérése után – a magyar puritanizmus itthoni fogadtatásával ellentétben – kiemelt figyelemmel fogadták, és egyháza azonnal munkába is állította. Előbb a besztercebányai, majd 1714-től 1719-ig a híres pozsonyi evangélikus iskola rektoraként működött, amely az ő tevékenysége nyomán a 18. század legjelentősebb, legszélesebb hatósugarú, legtekintélyesebb hazai evangélikus oktatási-nevelési intézményévé vált. 1719-ben, amikor a pozsonyi evangélikus gyülekezet vezető lelkészéül hívták meg, lelkészi munkája mellett tovább foglalkozott az iskola ügyeivel is.

Bél Mátyás rektorsága éveiben, és azután is, mikor már csak szellemi irányítóként vett részt az iskola ügyében, a Halleban megismert pietista pedagógia elveit igyekezett érvényesíteni a pozsonyi evangélikus iskolában. Természetesen nem feledkezett meg az újságolvasás beiktatásáról sem. Az „*Ephemerides scolasticae*” című tanulmányi naplóban, amelyet Bél rektorsága alatt, 1718-tól kezdve kezdtek el vezetni, már 1720-ban felbukkan a külföldi újságok olvastatásának a gyakorlata¹². E szerint a „tertiá”-ban, amely a syntaxisták osztálya volt, a rektor vezetésével rendszeresen felolvasták – akárcsak Franckénél, Halléban – a pozsonyi iskolában is a hírlapokat: a lipcsei latin, a bécsi német újságot, és

¹² Fehér Katalin: Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században. In: Magyar Könyvszemle 2004, 2. sz., 131-150.

egyes szavakhoz, kifejezésekhez nyelvi, földrajzi és történeti magyarázatokat fűztek. Ezzel a módszerrel segítették a latin, a német, a földrajzi és történeti tanulmányokat.

E kezdeményezés – tagadhatatlan sikerét látva – nem volt egyedi jelenség ezekben az években. Nemcsak a pozsonyi iskolában, hanem a Felvidék más iskolavárosaiban is folytak újságotolvasó órák. Erről az 1690-től az 1740-ig terjedő időszak legjelentősebb iskolatörténetében, a Rezik–Mattheides-féle *Gimnaziológiában* olvashatunk¹³. A kézirat említi, hogy az evangélikus iskolák poétikai osztályaiban helye volt az újságok rendszeres olvasatásának: „Bevezette az újságok olvasását, mellyel az ifjúság előmenetelét és a térképek ismeretét jelentősen előmozdította.”)

A *Gimnaziológia* fennmaradt kéziratváltozatai közül többen történik említés az egyes iskolák leírásánál, hogy ott a 18. század első felében olvastak latin és német nyelvű újságokat a felsőbb osztályokban, a nyelvi és földrajzi-történelmi tanulmányok kiegészítésére. Az újságotolvasásban a pietista szellemű egyházi iskolák jártak az élen.

Francke gondolatmenetét követve Bél Mátyás is hamar eljutott arra a következtetésre, hogy a külföldi lapok olvasása helyett sokkal hasznosabb lenne egy saját újság kiadása, amelyik a hazai eseményeket, történelmi és földrajzi érdekességeket ismerteti. Bél Mátyás gondolatmenetében már felfedezhető a felvilágosodás erős szellemi jelenléte a megismerés szükségességé-

gében. A saját haza megismerésének gondolata pedig először jelenik meg nem csak a magyar oktatástörténetben, hanem a magyar szellemtörténetben is.¹⁴

Bél Mátyás elhatározását hamar tett követte, és lapot adott ki. Ezzel elindította a magyar sajtótörténetet, kiadva első közéleti hírlapunkat¹⁵. A lap, hazánk első rendszeresen megjelenő újságja, a *Nova Posoniensia*, 1721 januárjában indult.

A lapot nemcsak az iskolákban olvasták, hanem sok polgárcsaládnak is eljutott – mindenek előtt Pozsonyba, de a környék más városaiba is.

Hogy az újságot iskolai felhasználásra is szánták, fennmaradt levelek bizonyítják. Már az első szám megjelenése után igyekezett a szerkesztő a lapot a felvidéki evangélikus iskolák rektorainak figyelmébe ajánlani. Bél Mátyás 1721. március 22-én kelt, Bohus György kismárki rektorhoz intézett levelében ezt írja: „A nálunk nyomtatni kezdett *Nova Posoniensia* annál melegebben ajánlom, mivel latinul íródott. Szorgalmazd,

¹⁴ Érdekes egyébként, hogy Bél Mátyás milyen fontosnak tartotta a magyar szellemi örökség ápolását más vonatkozásokban is. *De vetere litteratura Hunno-Scythica exertitatio* című munkájában elsőként foglalkozott - tudományos felkészültséggel és alaposággal - a magyar rovásírás tanulmányozásával. A székely rovásírásból szépen kialakított és stilizált ábécét is közölt. A rovásjelek kialakításában látszott, hogy Bél Mátyás alaposan tanulmányozta a többi rovásírás variánsát is. (Ráduly János: Tanuljunk könnyen rovásírni. Székeslyudvarhely, 2004. 16. p)

¹⁵ Rákócziék *Mercuriusa* tekintetében megoszlanak a vélemények. Bár kétségtelen, hogy a *Mercurius* volt az első rendszeres magyar vonatkozású kiadvány, de az inkább a széleskörű hadi tudósítás egy koncepciózus változata volt, mintsem a szó szoros értelmében vett újság.

¹³ Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. Bp. 1902. 45. p. Közli: Fehér Katalin: Iskolai újságotolvasás Magyarországon a 18. században. In: Magyar Könyvszemle 2004, 2. sz., 131-150.

Kutyából nem lesz szalonna

hogy iskolákban nyilvánosan lehessen olvasni. Nem kételem, hogy Sponer úr is könnyen rááll az ügyre. Az ára postaköltséggel együtt alig kerül többé hat forintnál.¹⁶”

Olvasták a lapot más iskolákban is. Fennmaradt Bél Mátyás egy levele, amelynek címzettjét nem ismerjük, de feltételezhető, hogy egy felvidéki iskola tanárához, rektorához szól. Ebben Bél előfizetési felhívást küld a címzettnek, és megjegyzi, hogy milyen hasznos kezdeményezés a *Nova Posoniensia*.

Sopronban egészen biztosan ismerték és olvastatták a lapot az evangélikus iskolában. Haynóczi Dániel, aki 1718-tól Deccard János mellett prorektori tisztelet töltött be a soproni evangélikus gimnáziumban, 1722 januárjának elején levélben köszönte meg Bél Mátyásnak a *Nova Posoniensia* mellékletének rendszeres küldését. Feltételezhető, hogy Eperjesen és Lőcsén is ismerték és olvasták az iskolákban a *Nova Posoniensia* példányait.

A heti rendszeres megjelenés, és tartalmának egy része a *Nova Posoniensia* korabeli hírlapokhoz sorolja, még akkor is, ha a tudományos folyóiratokra emlékeztető jegyeket is fedezhetünk fel benne. Az újság jelentős részét a hírlapokra jellemző anyag, rövid, néhány soros referáló hírek töltik ki. Ezeket úgy csoportosította a szerkesztő, hogy a legtávolabbi országokból származók voltak elől, a pozsonyi és az egyéb hazai hírek pedig az újság végén. A hírek legnagyobb részét külföldi eredetűek, amelyek forrásul a szerkesztőhöz eljutó külföldön kiadott lapok

szolgáltak. Többször megnyilatkozik a *Nova Posoniensia*ban Bél államismerteti érdeklődése is. Abból az anyagból, amelynek gyűjtését Magyarország leírásának elkészítéséhez már akkor megkezdte, nem egyszer közölt lapjában is részleteket.

Bár Bél Mátyás lapja igen rövid életű volt, mégis sajtótörténeti és oktatástörténeti mérföldként tartják számon. Nem csak megteremtette az egyházi sajtó gondolatát és útjára indította a magyar sajtót, de közvetve befolyásolta a Habsburg oktatáspolitikát is.¹⁷

Bél Mátyás öröksége érdekes módon nem a sajtó vonalán folytatódott, hanem a pietizmus vonalán. Azaz, a következő, aki újságot adott ki magyar földön, Rát Mátyás, nem azért indí-

¹⁷ Fehér Katalin így ír erről a már fentebb idézett tanulmányában: „Hazánk szempontjából is érdekes tény, hogy az újságok iskolai felhasználásának gondolata az oktatáspolitikai szintjén az 1770-es évek elején merült fel először, az osztrák tanügyi reformmunkálatok során. Ekkor Bécsben olyan felvilágosult gondolkodású férfiak kerültek a legmagasabb állami és udvari tisztségekbe, akik a Swieten által megalapozott eszméket vitték tovább.

Példaként említhetjük Anton Pergen grófot, aki diplomataként Európa számos országában megfordult, és tapasztalatait felhasználva tanügyi reformjavaslatokat nyújtott be Mária Teréziának 1770-ben és 1771-ben. (Mellékletében megtalálható Francke hallei paedagógiumának ismertetése, az ott folyó újságolvasó órák említésével.)

A javaslat lényege az, hogy az osztrák iskola-rendszer elavult, alapvető változtatásra szorul. A szerző hangsúlyozza, szükség van az oktatásügy egyházi irányításának megszüntetésére, és állami felügyeletének mielőbbi bevezetésére.

Témánk szempontjából is találunk a javaslatban egy érdekes megjegyzést. A földrajz, valamint a természetre és az államrendre vonatkozó ismeretek tanításáról szóló résznél találkozunk az újságok heti egy alkalommal történő olvastatásának felvetésével.

Pergen gróf javaslata nem valósult meg, de előkészítette a talajt a küszöbön álló nagy tanügyi reformnak.

¹⁶ Közli: Fehér Katalin: Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században. In: Magyar Könyvszemle, 2004, 2. sz., 131-150.

tott lapot, hogy folytassa Bél lapkiadó tevékenységét, hanem azért, mert ő is peregrinált, és a német későpietizmus egyik központjában, Göttingában hasonló következtetésre jutott, mint Bél Mátyás Halléban.

A pozsonyi iskolából, amelynek tanulmányi rendszerét Bél Mátyás alakította ki, és a német államismereti iskolamodell jegyeit hordozta magán még a 18. század végén is, került ki a 18. század végének nagy magyar polihistora, Rát Mátyás is. Az iskola nagytudású nevelőjéről, Benczúr Józsefről úgy emlékezik meg később Rát Mátyás, mint akinek az újságírással kapcsolatos ismereteit köszönheti¹⁸. Tehát Bél iskolájában nem csak hogy továbbfolytatták az újságolvasás gyakorlatát, de az újságírás elméletével is foglalkoztak. A zavaros politikai viszonyok között valószínűleg nem volt lehetőség egy – protestáns háttérű – lap kiadására.

Tény, hogy Rátnek már a pozsonyi iskola könyvtárában volt alkalma megismerkedni a kor nevesebb hírlapjaival és folyóirataival, köztük az erkölcsi töltetű hetilapokkal is, amelyek ekkortájt kezdtek megjelenni Európában, mint a felvilágosulásnak egy egyháztól függetlenített moralitás megteremtésére tett kísérletei.

Rát 1773–1777 között, négy évig tanult Göttingában, ahol tanítványa lett Schlözernek, a kor egyik elismert államismereti tudósának. August Ludwig Schlözer (1735–1809) egyetemi tanár, történétíró volt. Teológiai tanulmányait Göttingenben és Wittenbergben végezte, majd 1755-től, mint nevelő működött

dött Stockholmban, Upsalában, később Oroszországban, Szentpéterváron. 1769–1804-ig a göttingai egyetem professzora volt, az egyházi alapú felvilágosulás kiemelkedő német egyénisége a 18. század második felében.

Schlözer – és Rát Mátyás – korában a sajtó hatalmas fejlődésen ment keresztül. Európa-szerte egyre több újság és folyóirat látott napvilágot. Ebben az időszakban az egyetemeken és akadémiákon is elkezdték a sajtót az oktatásban felhasználni, főként az államtudomány és segédtudományai tanítása során. Az újságok haszna kézenfekvő volt. Az újságok és folyóiratok a jelennel foglalkoztak, folyamatosan új híreket közöltek a világ eseményeiről, az egyes országokban bekövetkezett politikai, vallási, gazdasági, tudományos változásokról, ezért nélkülözhetetlen forrást jelentettek az államtudományi tárgyak oktatásához. Kevés forrás maradt fenn ezekről az ún. „újságkollégiumokról”, de tudjuk, hogy Németországban Wolfenbüttelben, Halleban, Jenában és Göttingenben tartottak ilyeneket. Jenában Martin Schmeitzel, Göttingenben pedig Schlözer tartott nevezetes és nagyhatású újságkollégiumokat.

Nyomtatásban fennmaradt Schmeitzel újságkollégiumainak vázlatát 1723-ból, és Schlözer egy munkája 1777-ből, amelyben leírja a már évek óta heti 2-3 órában tartott újságkollégiumának célját, tartalmát és módszerét. Schlözer újságkollégiumának 1777-ben, Göttingenben megjelent vázlatát 1818-ban magyarul közölte a *Tudományos Gyűjtemény*¹⁹.

¹⁸ Rát Mátyás és a Magyar Hírmondó. In: A magyar sajtó története. Szerk. Kókay György. Budapest, 1979, I. kötet, 71. p.

¹⁹ Huszár Károly: *Javallat Újság – Collegyom felől*. In: *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VII. szám. 115–119. p.

Schlözer meg akarta tanítani hallgatóit – és köztük Rát Mátyást – az újságolvasás művészetére. Ennek feltétele az, hogy az újságolvasó különbséget tudjon tenni az újságokban olvasható hírek és az azokhoz fűzött kommentárok között. Hangsúlyozza: meg kell tanulni felismerni a fontos és a jelentéktelen híreket, még akkor is, ha az utóbbiakról szóló híradások a hosszabbak. Schlözer politikai és államismereti érdeklődése miatt lenézte a korabeli újságoknak azt a gyakorlatát, hogy az udvari ceremóniákról hosszú tudósításokat írtak, ugyanakkor hiányolta, hogy gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekről csak röviden szólnak. Érdekes Schlözer véleménye az újságok valódi és valótlan híreivel kapcsolatban. Szerinte minden újság azt írja címlapjára: „*Relata refero*”, ami azt jelenti, hogy mindegyik az igazat akarja írni, azaz nem az újságíró a hibás, ha valamelyik híre nem bizonyul igaznak. Meglátása szerint nem szabad az újságot többre tartani, mint ami: hírek és ítéletek gyűjteményének, amelyek különböző vidékek különböző embereitől származtak; a legtöbb esetben az újságíró igazságukról nem győződhet meg. Schlözer nagy jelentőséget tulajdonított az újságoknak, de óva intette tanítványait attól, hogy mindent elhiggyenek, amit az újságban látnak. Az újságolvasás művésze abban áll, hogy a hallgatók kritikával olvassanak újságot, hiszen ezek fontos eszközei a tájékozódásnak, de vakon nem szabad hinni a közölt hírekben.

Az újságkollégium módszeréről a következőket írja: minden félévben kiválasztja azokat a legjelentősebb eseményeket, amelyekkel egy ideig min-

den újság tele van. Ezeknek az eseményeknek azután a göttingai könyvtár segítségével alaposan utánanéző, hozzáolvas, hogy a híreket megfelelő földrajzi, történelmi és politikai magyarázatokkal tudja ellátni. Schlözer meg kívánta tanítani hallgatóit arra is, hogy az újságokban óvatosságból elrejtett rövid, de fontos híreket is észrevegyék, és jelentőségüknek megfelelően értékeljék. Számos magyar hallgató látogatta Göttingenben Schlözer újságkollégiumait, ezek hatása a hazai sajtó kezdeti szakaszára nagyon nagy, de igazán látványosan kiemelkedő Rát Mátyás itthoni működése, aki frappánsan és hűen ültette gyakorlatba a Schlözertől tanultakat *Magyar Hírmondójában*.

Rát egyébként elsőkézből tapasztalhatta a minőségi lapkiadás hasznát és értékét, mert Göttingában tudományos lap jelent meg a 18. század végén, a *Göttinger Anzeigen* címen, olyan neves tudósok és gondolkodók írásaival, mint Goethe.

Hazatérve Rát első dolga volt – az iskolai oktatáson túl, illetve annak segítésére – egy lap megindítása. Rát lapján, a *Magyar Hírmondón* már érződik a felvilágosult teológiai gondolkodás egy fejlettebb, ragyogóbb formája. Az egyre inkább felvilágosuló teológia Európában aztán egyre távolabb kerül az egyháztól és a század végére már semmi esetre sem nevezhető egyházasnak, mitöbb, a materiális filozófia első gondolatait is már felveti, de ezek az áramlatok még elkerülték Rát Mátyást és lapját.

Rát munkásságán és publicisztikáján pontosan kimutatható korának felvilágosult teológusainak: a német újhumanizmus előfutárának számító Heynének, a matematikus Kastnernek,

és a herderi alapokon álló, már a Sturm und Drang irányába mutató fiatal filozófusnemzedék szellemi hatása.

Végkövetkeztetések

Bél Mátyás és Rát Mátyás mindketten protestáns teológusok voltak, és mindketten a vallási reform pietista olvasatában értelmezték feladatukat. Rát Mátyás szellemi többlete a Bél Mátyáséhoz képest nem minőségi, hanem sokkal inkább konjunkturális jellegű, ami a kettejük elválasztó jó fél évszázad szellemtörténeti fordulópontjának köszönhető. Rát már egy olyan korban élt, amikor a felvilágosodás már nem csupán szellemi, hanem politikai kérdéssé is vált, forradalmakat robbantva ki, monarchiákat döntve meg.

Érzékelhető kettejük munkássága között egy spirituális különbség is. Bár mindketten tudósok voltak, Bél Mátyás világ- és egyházértelmezését mélyebben, tüzesebben hatotta át a pietizmus. Nem volt ő kegyeskedő, a pietizmus normarendszerének tekintett magatartásformák távol álltak tőle, hanem amint az írásaiból kiérződött, Bél inkább tekintette spirituális feladatnak az oktatást, mint Rát.

Rát Mátyás polihisztor, tudós volt, Európa ragyogó szellemeinek kortársa és ismerője. Rát is a pietizmus forrásától indult el, de míg Bél Mátyás egy egzisztenciálisan értelmezett ifjúságnevelésre tette fel az életét, Rát Mátyás univerzálisabb pietizmust képviselt. Számára az államismereti és tudomá-

nyos kérdések sokkal inkább előtérbe kerültek, mint Bél Mátyásnál. Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy Bél Mátyás spiritualizmusával szemben Rát egy liberálisabb pietizmust képviselt volna – ami már mint kifejezés is meglehetősen ellentmondásos lenne. Rát esetében sokkal inkább szellemi kiindulópontnak lehet tekinteni a pietizmust, mint állapotnak, mint Bél Mátyás esetében.

Rát Mátyás pietizmusa is a világot vizsgáló pietizmus volt, de olyan, amelyik a választ is meg akarta keresni a felvetett kérdésekre. Ezzel Rát pontosan beleilleszkedett kora pietista alapokról induló tudós-, művész- és filozófustársadalmába. Ahogy a 18. század első felében a pietizmus egyfajta naiv rácsodálkozással tekintett szét a világban, addig a század második felének pietizmusa csak a szellemi háttérrel adta a gondolkodók számára, mert a tudomány már saját hangját és saját útjait kereste. Nem véletlen, hogy ebben az önállósodott, a pietizmustól immár távolba szakadt szellemi környezetben jelent meg az ateizmus is, mint tudományos-, filozófiai tétel.

E kétfajta pietizmus pontosan kiolvasható Bél Mátyás *Nova Posoniensijának* illetve Rát *Magyar Hírmondójának* összehasonlításából.

A magyar sajtónak pedig mindenkor hálásan kell gondolnia arra az egyházreformként indult szellemi áramlatra, a pietizmusra, amelyik magyarhonba is elhozta a modern társadalom egyik alappilléret, a közmegegyezés nyilvánosságát jelentő újságot.

Bibliográfia

Tudományos Gyűjtemény, 1818, 8. szám

Comenius Magyarországon. Szerk. Kovács Endre. Budapest, 1962.

Bialowons, Günter: *Geschichte der deutschen Presse von den Anfängen bis 1789*. Leipzig, 1975.

A magyar sajtó története. Szerk. Kókay György. Budapest, 1979, I. kötet

Erich Beyreuther: *Der junge Zinzendorf*. H. n., 1988.

Monok István: *A Rákóczi-család könyvtárai*. Szeged, 1996

Johann Wallmann: *A pietizmus*. Budapest, 2000.

Magyar Könyvszemle, 2004, 2. szám

NÉVJEGY

VISKY ISTVÁN 1976-ban született Nagyváradon, református lelkipásztor, teológus, hebraista, újságíró. Teológiai tanulmányait Kolozsváron végezte, majd Debrecenben tanult egyháztörténetet és rendszeres teológiát. Elvégezte az Ady Endre Sajtókollégiumot is. Írásai egyházi és közéleti kiadványokban jelennek meg, több hitéleti könyv szerzője, szerkesztője.

Vankutya 3.

Totem